

МЕТА ПОКАРАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ

У статті досліджено та проаналізовано основні наукові підходи до розуміння мети покарання: так звані філософсько-правові теорії покарання. Розглянуто властивості, концепції та зміст мети покарання з точки зору релігії, моралі, соціальної справедливості, а також у історичному та порівняльному аспектах.

Ключові слова: мета покарання, мораль, релігія, справедливість, покарання, філософсько-правова теорія.

Мына В. В. Цель наказания сквозь призму научных теорий.

В статье исследованы и проанализированы основные научные подходы к пониманию цели наказания: так называемые философско-правовые теории наказания. Рассмотрены свойства, концепции и содержание цели наказания с точки зрения религии, морали, социальной справедливости, а также в историческом и сравнительном аспектах.

Ключевые слова: цель наказания, мораль, религия, справедливость, наказание, философско-правовая теория.

Myna V. V. Penalty goal through the scientific theories.

The main approaches to the understanding of the purpose of punishment: the so-called philosophical and legal theories of punishment are investigated and analyzed in the article. The properties, concepts and content objectives of punishment in terms of religion, morality, social justice, as well as historical and comparative aspects.

Keywords: the purpose of punishment, morality, religion, justice, punishment, philosophical and legal theory.

Дослідження мети покарання є неможливим без осмислення того, на чому засновується право покарання – чи воно, як формулював запитання А. Франк, бере свій початок у релігії, моралі, чи у суспільному інтересі? Чи походить від принципу абсолютного правосуддя, яке вимагає відплати злом за зло, чи випливає з права необхідної оборони, чи, нарешті, є особливою формою добродетності, яка вимагає не покарання, а виправлення засудженого [1, с. 234]. М. Д. Сергєєвський у зв'язку з цим наголошував на тісному зв'язку між метою покарання і тим джерелом, від якого виводиться право державної влади карати злочинців: якщо носієм чи суб'єктом права покарання визнається, наприклад, Божество, а держава виступає як його представник, то покарання буде організоване інакше, аніж у тому випадку, коли за державою буде визнане самостійне, самодостатнє право покарання. Саме тому, вважав М. Д. Сергєєвський, питання щодо права покарання чи то правової підстави покарання, правомірності покарання, сутності покарання, доцільності наявності покарання в державі привертає до себе філософську думку, починаючи від найдавнішої культури й донині [2, с. 22].

В історії кримінального права та історії філософії права наявні не лише різні теорії права покарання, а й різні класифікації цих теорій. Так, М. Д. Сергєєвський [2, с. 23–24], М. С. Таганцев [3, с. 271], О. Ф. Кістяківський [4] вважали, що теорії, які стосуються права покарання, можна поділити на дві основні групи: теорії, які заперечують право держави карати, і ті, що визнають таке право. С. В. Познишев пропонував поділяти теорії на такі, що визнають право держави карати у юридичному розумінні, і теорії, які визнають моральне, а не юридичне право на каральну діяльність. С. В. Познишев мав на увазі, з одного боку, теорії, в яких здійснюються спроби розв'язати проблему правомірності покарання, а з іншого – ті, що вдаються до його морального виправдання [5].

З огляду на важливість вищеокресленої проблеми вдаємося до осмислення мети покарання крізь призму теорій права покарання. При цьому опиратимемося на класичний поділ, згідно з яким перш за все виокремлюються теорії, що визнають право держави карати, і такі, що заперечують це право.

Історично до поля теорій, що визнавали право держави карати, належали теорії з різними акцентами. Зокрема, автори однієї групи теорій спрямовували зусилля на те, щоб обґрунтувати право держави карати. Натомість автори іншої групи вважали, що право держави карати не потребує обґрунтувань, а відтак зосереджувались на питаннях щодо того, чи необхідне покарання

для держави, чи корисне воно для суспільства й держави і т. п. Наприклад, В. Шютце був переконаний, що право держави карати взагалі не потребує обґрунтувань [6, с. 111]. М. Д. Сергєєвський вважав, що право держави карати є настільки очевидним, що стосовно нього не може бути жодних сумнівів і тим паче суперечок. Питання права покарання, стверджував М. Д. Сергєєвський, повинне наголосити на тому, який стосунок має інститут покарання до держави, тобто, чи є він необхідним для держави, чи є корисним, чи пов'язаний зі самою сутністю держави [7, с. 112].

Натомість О. Ф. Кістяківський узагалі вважав зайвою постановку питання щодо того, чи необхідне покарання для держави. Науковець стверджував, що факт багаторічного застосування покарання вже сам по собі засвідчує необхідність його наявності. До того як людина вперше замислилась над тим, чому і для чого є покарання, вважав О. Ф. Кістяківський, воно вже давно було і діяло [4, с. 113]. Відтак теоретичну дискусію стосовно того, чи необхідне покарання, він вважав настільки ж беззмістовною, як і суперечку щодо того, чи необхідно людині жити в суспільстві.

Що стосується теорій, скерованих на обґрунтування права держави карати, то у цьому просторі є декілька класифікацій. Наприклад, в основі класифікації М. С. Таганцева лежить визнання того, що суб'єктом каральної влади є суспільство як поєднання індивідумів. Відповідно до цього М. С. Таганцев поділяє теорії, що визнають право держави карати, на дві групи. Перша група – теорії особистісні, друга – суспільні. Теорії особистісні об'єднуються на підставі концепту щодо того, що особа може розглядатися у трьох сферах буття: фізичній, моральній і розумовій. Відповідно до цього визначаються категорії і групи особистісних теорій: 1) теорії, які виводять право карати з чуттєвих властивостей природи людини; 2) теорії, які виводять право карати з моральних властивостей природи людини; 3) теорії, які виводять право карати з розумових властивостей природи людини. Своєю чергою, теорії суспільні поділяються на: 1) теорії божественного походження права карати; 2) теорії угоди; 3) теорії матеріальні; 4) теорії, які виводять право карати із суспільного захисту; 5) теорії, які виводять право карати з ідеї справедливості; 6) теорії, що виводять право карати з ідеї права [8, с. 78–82].

Натомість М. Д. Сергєєвський поділяє теорії, які визнають право держави карати, на чотири групи: 1) теорії абсолютні, до яких належать теологічна теорія, теорія діалектичної відплати і теорія справедливості як всезагального світового закону; 2) теорії відносні. До останніх М. Д. Сергєєвський зараховує: а) теорію загального залякування фактом виконання покарання (теорія загального запобігання); б) теорію залякування злочинця фактом виконання покарання у вигляді формування у ньому мотиву до утримання від вчинення злочинного діяння і від його повторення (теорія спеціального запобігання); в) теорія психічного примусу (теорія залякування загрозою покарання); г) теорія захисту чи забезпечення суспільства від шкідливих чи небезпечних людей-злочинців; д) теорія виправлення злочинця. Третя група – несамостійна, так звана група теорій змішаних чи еклектичних. Четверта група – «правові теорії» [7, с. 111–115]. Досліджуючи мету покарання крізь призму теорій, що визнають право держави карати, ми опиратимемося на класифікацію М. Д. Сергєєвського як таку, що видається нам найбільш прийнятною для здійснення системного аналізу.

В основі абсолютних теорій права на покарання лежать обґрунтування права держави карати, що базуються на визнанні Абсолюту (Бога, всесвітнього закону), якому людство не може не підкорятися. Йдеться про Абсолют, який наказує карати злочинців. За М. Д. Сергєєвським, абсолютні теорії поділяються на дві групи. До першої належать: а) теорія теологічної відплати, б) теорія діалектичної відплати, в) теорія справедливості як загального світового закону. До другої групи абсолютних теорій зараховуються: а) теорія самозахисту, чи безпосередньої реакції на все те, що наносить шкоду людині (засновується на незмінних властивостях матеріальної природи людини); б) теорія категоричного імперативу; в) теорія вродженої справедливості, яка засновується на властивостях духовної, моральної і розумової природи людини [7, с. 74].

1. Теологічна теорія Ф. Ю. Шталя (за М. С. Таганцевим – «теорія божественного походження права карати» [3, с. 101]). Виводить правовий порядок з волі Божества, яке є разом з тим джерелом усілякого права. Державний порядок трактується як відображення порядку божественного; державне правосуддя, відповідно, визнається похідним від правосуддя Божого [7, с. 304]. Згідно з цією теорією право карати дарується державі Богом, а покарання являє собою акт Божої відплати.

За вченням Ф. Ю. Шталя мета покарання полягає у відплаті за образу, нанесену Богові в особі його земного представника – держави.

2. Теорія діалектичної відплати Г.В.Ф.Гегеля. У його філософії мета покарання тлумачиться в контексті закону заперечення заперечення. Зокрема, Г. В. Ф. Гегель розцінює злочин як перше заперечення, відтак покарання виступає не як заперечення, а як заперечення заперечення. Оскільки ж злочин виступає в ролі першого примусу як насильства, то покарання трактується як таке, що усуває цей примус [9, с. 11]. При цьому у Гегеля здійснюється наголос на покаранні як відновленні справедливості з позицій діалектичної необхідності [10, с. 167].

Г. В. Ф. Гегель наголошує на тому, що немає потреби опиратися на теорію загрози покарання. Він вважав, що ця теорія ґрунтується на сприйнятті людини як особи невольної, яка змушується до певної поведінки шляхом залякування. Натомість Гегель вважав, що право і справедливість мають своїм джерелом не несвободу й погрозу, а свободу та волю. Філософ розумів покарання як право, закладене в самому злочинцеві, у діях якого міститься воля одиничного. Він осмислює покарання як таке, що містить у собі власне право злочинця, який дає згоду на це покарання вже своєю дією (тобто злочином) [10, с. 72]. У цьому контексті покарання виступає як відплата всезагальної волі, що являє собою зворотній бік зневаження всезагального буття. Вона відрізняється від помсти тим, що полягає у відновленні буття, яке порушується і є виразом всезагального, тобто реалізацією влади не індивідуального (як у випадку помсти), а суспільного характеру.

3. Теорія світової справедливості побудована на тій ідеї, що справедливість проявляється у покаранні зла і винагороді добродетності. Вона сприймається як світовий закон, якому підлягає усе існуюче, у тому числі й людина. Ця ідея тісно пов'язується з вродженим почуттям справедливості.

Апелюючи до теорії світової справедливості Ад. Франк формулював наступні питання: у чому ж полягає відплата злом за зло, якої вимагають пануючі правила правосуддя і абсолютні закони моралі; які розміри повинні бути їй представлені у межах права і влади суспільства? Шукаючи відповідь на це питання, Ад. Франк звертався до системи В. Кузена, який стверджував: «Перший закон порядку полягає у тому, щоб бути вірним добродетності, тій частині добродетності, яка стосується суспільства, а саме – правосуддю. Якщо ж хтось не виконав вимоги цього закону, то другий закон порядку вимагає спокути проступку, а спокутувати проступок можна лише покаранням... У цьому полягає одна із дій покарання [1, с. 109–110]. У цьому контексті покарання виступає як таке, що має на меті відновлення справедливості.

До другої групи абсолютних теорій належать: а) теорія самозахисту, чи безпосередньої реакції на все те, що наносить шкоду людині (засновується на незмінних властивостях матеріальної природи людини); б) теорія категоричного імперативу; в) теорія вродженої справедливості, яка засновується на властивостях духовної, моральної і розумової природи людини [5, с. 236].

Поняття покарання як реакції пройшло у своєму розвитку чотири фази: 1) природної реакції (знайшло свій розвиток в антропологічній школі); 2) Божої відплати; 3) етичної відплати; 4) юридичної відплати (класична школа); 5) погляд на покарання як на соціальний захист, під яким мається на увазі сукупність соціальних заходів запобігання і репресії, що найбільш відповідають сутності злочинів.

1. Теорії самозахисту, що виводять право покарання зі суспільного самозахисту, заснуються на сприйнятті держави як самостійного організму. М. С. Таганцев убачав у цій теорії два аспекти. Представником найпростішої форми цього вчення він вважав Г. Е. Шульце, який виводив право карати з природного права самозахисту, що притаманно кожному організму. За Шульце злочинець, нападаючи на державу, загрожує їй знищенням. Відповідно держава захищається від нього. Цей засіб захисту і трактується як покарання. [11, с. 280]. Існує й інший відтінок цієї доктрини. Так, Дж. Д. Ромагносі право захисту трактує [12] як прояв природної суспільної енергії, зумовленої порушенням рівноваги, у чому, на його думку, й корениться каральне право держави. Право необхідного захисту, вважав він, належить перш за все індивіду, який зазнав нападу. [11, с. 281]. У цьому контексті покарання виступає як кара скерована на відновлення рівноваги, а відтак і справедливості.

2. Теорія категоричного імперативу (практичного розуму І. Канта) виходить з того припущення, що від народження розум людини містить у собі певні вимоги, які не потребують жодних доведень – вони самі по собі очевидні для людського сумління як непорушні закони. Кримінальне правосуддя керується одним з таких категоричних імперативів: покарання будь-якого злочинного діяння безумовно вимагається всією моральною природою людини, при цьому

покарання за принципом відплати: «рівним за рівне». Якщо припиниться дія такого закону вічної моральності, то і життя людей на землі втратить всіляку ціну і значення [13, с. 215].

3. Теорія вродженої справедливості, близька до теорії всезагальної справедливості обмежується загальними вказівками на те, що покарання злочинних діянь, як відплата за вчинене зло, являє собою практичну необхідність, яка обумовлюється вродженим в людині законом справедливості, тобто началом відплати злом за зло і добром за добро.

У теоріях, які умовно називають відносними, підстава каральної діяльності держави вбачається не у тому чи іншому абсолютному началі, якому повинні обов'язково підкоряються люди, а винятково у результаті, корисному для державного життя, що впливає, як наслідок, із застосування покарань. Таким загальним результатом, за теоретичними положеннями усіх відносних теорій, є зменшення числа злочинних діянь. Той шлях, яким досягається цей загальний результат, лежить в основі спеціальної мети покарання, а остання слугує підставою каральної діяльності для кожної окремої теорії.

Відповідно до змісту спеціальних цілей розрізняються наступні основні типи відносних теорій:

а) теорія загального залякування фактом виконання покарання, тобто залякування всіх і кожного з метою запобігання вчиненню злочинів (теорія загального запобігання);

б) теорія залякування злочинця фактом виконання покарання у вигляді створення у ньому мотиву до відмови від вчинення злочинного діяння та його повторення (теорія спеціального запобігання);

в) теорія психічного примусу чи теорія залякування через загрозу покарання. Тут йдеться лише про загрозу покаранням, про загрозу завдати покарання – шкоду злочинцю;

г) теорія захисту чи забезпечення суспільства від небезпечних людей-злочинців шляхом знищення шкідливих людей, їх знесилення, усунення від спілкування з іншими громадянами і т. п. До цього напрямку підключаються й послідовники так званої антропологічної школи, засновником якої є Ч. Ломброзо [14, с. 240];

д) теорія виправлення злочинця. Цю теорію М. Д. Сергєєвський уважав найбільш змістовною. У теорії виправлення загалом метою кримінального правосуддя визнається виправлення злочинця у двох напрямках: 1) виправлення внутрішнє чи моральне; 2) виправлення зовнішнє чи громадянське, юридичне, яке полягає у встановленні стимулів стримування від вчинення злочинних діянь. К. Ф. Г. Генке стверджував: оскільки кара спрямовується на особу злочинця, то відплата до тих пір не може бути визнана досягнутою, допоки зла воля, проти якої скероване покарання, не буде замінена доброю волею [7, с. 312]. Іншими словами, кара призначається за провину, але її розміри визначаються виправністю злочинця, тобто покарання триває доти, допоки особа, яка вчинила злочин, не виправиться.

Що стосується трактування мети покарання у правових теоріях, то передусім зауважимо, що останні не зараховуються ані до абсолютних, ані до відносних теорій. З абсолютними теоріями вони розходяться у тому, що не визнають жодних абсолютних ідей. Представниками цього напрямку були М. Гейнце, Л. Лайстнер, О. Біндінг, Р. Бар та ін. Вони шукали підстави карального права держави в умовах правового порядку суспільного життя, як необхідного елементу співжиття, який вимагає охорони від порушників усіма залежними від держави засобами, у тому числі й покаранням.

Існують різні види класифікації теорій, які заперечують право карати. М. Д. Сергєєвський називав дві теорії, які заперечують право карати (теорія Роберта Оуена і теорія лікування злочинців) [2, с. 253–256]. М. С. Таганцев розрізняв з-посеред теорій, що заперечують право карати, три групи: 1) теорії, які заперечують свободу волі; 2) теорії, що заперечують існуючу систему покарань; 3) теорії, які заперечують саме право держави карати.

Специфічну групу становлять теорії, які, не заперечуючи внутрішньої різниці між морально поганим і морально хорошим, між справедливим і несправедливим і, відповідно, не заперечуючи права карати, не визнає того, щоб цим правом могло користуватися суспільство, і взагалі яка-будь людська влада. Щоб мати право карати, необхідно знати абсолютно точно, що це таке зло і що це таке добро. До того ж необхідно з точністю безпомилково визначити, якого роду і в якій мірі повинні бути накладені покарання за кожне з порушень суспільних і моральних законів [15, с. 53].

З-посеред тих, хто заперечував право держави карати було чимало утопістів. Якщо утопісти XVII–XVIII століть піддавали суворій критиці феодальне кримінальне право, то утопісти XIX століття вже критикували кримінальне право буржуазії. Серед них одним з найбільш відомих був Роберт Оуен (1771–1858 рр.) В основі поглядів Р. Оуена на покарання лежала думка стосовно

того, що людина у всіх своїх діях залежить від певних обставин. Повної абсолютної свободи не існує і ніколи не існувало. Тому людина не може нести відповідальності за те, що у неї поганий характер чи неправильні переконання. Зміна людського характеру, вважав Р. Оуен, можлива лише за умови змін суспільних обставин, у яких перебуває людина. Ці зміни повинні відбуватися шляхом покращення виховання [16, с. 117].

Отже, причини усіх злочинних діянь вбачаються Р. Оуеном винятково в недоліках суспільного устрою. Реформа суспільного ладу, на його думку, повинна усунути злочинність. У цьому контексті покарання трактується як несправедливе насилля, скероване на підтримання того, що не повинне існувати.

Утім, як справедливо зауважував М. С. Таганцев, заперечуючи право держави карати злочинців, Р. Оуен й словом не обмовився щодо права держави захищатися від осіб, які наносять їй шкоду [3, с. 268].

У підсумку зазначимо, що зміст мети покарання в контексті абсолютних і відносних теорій у кінцевому результаті впливає з того, що за абсолютними теоріями кримінальне правосуддя для своїх підстав не потребує жодних спеціальних цілей. Натомість за відносними теоріями покарання повинне бути організоване доцільно.

Таким чином, у теоріях права на покарання мета покарання розуміється головним чином у концепціях, які визнають право держави карати. У контексті теорій абсолютних покарання співвідноситься з карою, що розуміється або як його мета або як його сутність. У полі теорій відносних мета покарання розуміється як така, що є карою, а її складовими здебільшого виступають запобігання вчиненню злочинів як засудженням так і іншими особами, виправлення засудженого, відновлення справедливості з метою захисту суспільства, захисту правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Франк Ад. Философия уголовного права в популярном изложении / Ад. Франк // Философия уголовного права / Сост., ред и вступ. статья Ю. В. Голика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2000. – С. 53–234.
2. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть общая. Пособие к лекциям (извлечение) / Н. Д. Сергеевский // Философия уголовного права / Сост., ред и вступ. статья Ю. В. Голика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 223–256.
3. Таганцев Н. С. Русское уголовное право (извлечение) / Н. С. Таганцев // Философия уголовного права / Сост., ред и вступ. статья Ю. В. Голика. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 257–294.
4. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства: Часть общая. Ч. 1 / А. Ф. Кистяковский. – Изд. второе, испр. и дополн. – К.: Тип. И. и. А. Давиденко, 1882. – С. 74.
5. Познышев С. В. Очерк основных начал науки уголовного права: Общая часть / С. В. Познышев. – М., 1923. – 280 с.
6. Уголовное право / [Пионтковский А. А., Келина С. Г., Шишов О. Ф. и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М.: Наука, 1978. – 310 с.
7. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая / Н. Д. Сергеевский. – Изд. 10, испр. и дополн. С. Н. Трегубовым. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 397 с.
8. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев. – М., Наука, 1994. – 393 с.
9. Гегель Г. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель; [пер. з нім.]. – К.: Юніверс, 2000. – С. 98.
10. Гегель Г. Система нравственности / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Политические произведения. – М.: Наука, 1978. – С. 227.
11. Радищев А. Н. Проект гражданского уложения / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 500.
12. Радищев А. Н. О законоположении / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 462.
13. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Т. 4. Ч. 2 / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1965. – С. 256, 258–260.

14. Саркисова Э. А. Роль наказания в предупреждении преступлений / Э. А. Саркисова. – Николаїв : Наука і техніка, 1990. – 160 с.
15. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением (извлечение) / И. Я. Фойницкий // Философия уголовного права / Сост., ред и вступ. статья Ю. В. Голика. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 295–326.
16. Климчук Е. А. Проблема смертной казни в обычае и в головном праве России: сравнительный анализ / Е. А. Климчук. – М. : РЕПРО, 2000. – 148 с.
17. Гаверов Г. С. Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву : учебн. / Г. С. Гаверов. – Иркутск : ИГУ им. А. А. Жданова, 1976. – 100 с.

** Мина Володимир Валентинович – кандидат юридичних наук., доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.*